

Tarixin yaddaşında yaşayan sənətkar

Xuraman Hümmətova,

filologiya elmlər doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin əməkdaşı, aparıcı elmi işçi

XIX əsr qazax xalqının yetirdiyi ən böyük dühalardan biri və bəlkə də birincisi Abay Kunanbayev olmuşdur. Xalqının həyatında intibah yaradan sənətkar maarifçiliyi aul həyatına gətirmiş və ömrünün sonuna kimi bu amal uğrunda mübarizə aparmışdır. Abay xalqının ictimai həyatında baş verənləri real boyalarla qələmə almış, onun tərəqqisini elm və maarifdə görmüşdür.

Abay Kunanbayevin XIX əsr maarifçilik hərəkatının güclənməsində əvəzsiz xidmətləri olmuş, onun öyüd və nəsihətləri bu hərəkatın genişlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Qazax xalqının inkişafı, maariflənməsi, cədidçilik hərəkatının vüsətlənməsi Abay Kunanbayevin adı ilə bağlıdır. Qazax ədəbiyyatını müasir həyat problemləri ilə üzvi şəkildə bağlayan şair bu ədəbiyyatın dilini zənginləşdirən, onun real zəmində inkişafına təkan verən bir çox əsərlər yazmışdır. Milli ədəbiyyat onun simasında özünün həm ictimai-siyasi, həm də fəlsəfi yüksəlişini tapmışdır. Bu yüksəliş xalqın maariflənməsinə doğru atılan addım idi. Bu yolda qazax xalqının fədakar ziyalıları yorulmadan xalqın maddi-mənəvi sərvətlərini toplayıb nəsil-dən-nəslə ötürmək üçün əzmlə çalışmışdılar. Xalqın yaratdığı nümunələri toplayan, bu ideyanı böyük bir təşəbbüslə həyata keçirən folklorçu-alim görkəmli pedaqoq, ziyalı Çokan Vəlixanov və böyük bir nəslin maariflənməsində əvəzsiz xidməti olan İbray Altınşarin kimi maarifçilər məhz Abay zamanında ilk əməli təcrübələrini yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Abay kiçik yaşlarında mədrəsə təhsili almış rus, ərəb, fars, cığatay və başqa dilləri mükəmməl öyrənmişdir. Dilləri belə gözəl bilməsi şairi həmin xalqların mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmasına şərait yaradır. Odur ki, Abay bu xalqların ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri aul həyatına apararaq xalqının gözünü açmağa çalışıb, qazax xalqını aul çərçivəsindən çıxarıb, həm qərb, həm də şərq dünyası ilə tanış etmişdir.

Şairin yaradıcılığı rəngarəng və çoxşaxəlidir. O, yaradıcılığa satirik şeirlərlə başlasa da, sonra qələmini lirik qəzəllər və nəsr sahəsində də sınamışdır. Xalqının cahilliyi, nadanlıqdan irəli gələn ictimai geriliyi şairi həmişə narahat etmiş, əsərlərində bu bərdə ürək ağrısı ilə yazmışdır. Bəzən şair mübarizə dolu yaradıcılığında bu döyüşdə tək qaldığını, öz yaxınlarını onu başa düşmədiyini, hətta doğmaları arasında belə yadlaşdığını ürək ağrısı ilə qələmə alır.

Qocalar arasında hiss edirəm ki, yadam,

Bir dil tapa bilmirəm öz övladlarımla.

Qohum-qardaş içində bütün yaşdırlarımdan,

Baş götürüb qaçmağa hazırım bu dünyada.

Lirik qəzəllərinin çoxunda ürəyinə müraciət edən şair qoca dünyada onun üçün hər şeyin keçib-getdiyini, dövrünün bitdiyini bildirir. Şair artıq onun üçün bitmiş həyatda ömrünü namusla yaşaması ilə fəxr edir. Şeirlərində qəm, qüssə çəkməyin əhəmiyyətsiz olduğunu, bildiyindən düşünür ki, artıq həyatının elə məqamındadır ki, qismətində olanları ürəyincə yaşamağı üstün tutur:

Qoy günah düşməsin qismətimizə,

Namusla yaşayaq ömrü müttəsil.

Qoy sənin atəşin hələ sönməsin,

Qoy sevsin yenə də gözəllər bizi.

Ey ürək, fələyin çarxı dönməsin

Arzumuzca ala qismətimizi.

Abayın satiralarında dövrün, zamanın çətinliklərindən, xalqının əzilməsindən, gerilikləri əks etdirən narazılıq motivləri geniş yer tutur. Şair bəzən satiralarında “ey mənim qazaxlarım, məzlum zavallı xalqım!” deyərək, “ağzının örtülməsindən” danışa bilməməsindən söz açır. Qazaxların imperiyanın hökmranlığından əziyyət çəkdiyini görən şair onlara nifrətini “tör-töküntü”, “cılız” kimi sözlərlə ifadə edir. Xalqının imperiyanın pəncəsindən azad olmasına ümidi olmadığından “düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər”,- deyir.

Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər,

Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.

XIX əsrin sonlarına doğru xalqlar arasında “zindəganlıq cəngi” (H.Zərdabi) savaşı meydanı açmaqda idi. O zaman qazax məktəblərində təhsil alanların bir faizini qazaxlar təşkil edirdilər. “Xalqlar həbsxanası” olan Rusiya imperiyası qazax xalqını caynağına keçirmişdi. Amansız imperiyanın qurbanına çevrilən qazax

xalqı mübariz oğullarının hünəri, qüdrətilə həm açıq, həm də gizli şəkildə fəaliyyətə başladı. Hər bir xalqın inkişafını, cəhalətdən qurtulmağın yollarını maariflənmədə görən yazıçı ilk növbədə reallığı əks etdirən əsərləri ilə xalqın gözündən qəflət pərdəsini açmağa çalışırdı. Onun tutduğu yol haqq yolu idi.

Şair müxtəlif boyalarla zəngin olan yaradıcılığında xalq təfəkküründən istifadəyə böyük yer verirdi. Bu mənbəyin bir tərəfi qazax xalqının milli yaddaşına söykənirdisə, digər bağlarını Şərq ədəbiyyatından götürürdü. Mədəni inkişafın möhkəm dayaqlarını xalq yaradıcılığında görən Abay öz yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatından xalq yaradıcılığı nümunələrini - "Min bir gecə", fars və türk xalq nağıl və eposlarından istifadə etmişdir. Məzmunundan yararlanaraq istifadə etdiyi "Şahnamə", "Leyli və Məcnun", "Koroğlu" kimi xalq nümunələri onun sayəsində qazax ellərində yayılmışdı. Yaxın Şərq mədəniyyəti tarixini dərindən öyrənən Abay poemalarında folklordan gələn motivlər olduqca güclüdür. Abayın bütün poemalarında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciəti şairin qazax milli folklorunu dərindən bilməsindən xəbər verir.

Şairin ilk poeması "İsgəndər"dir. Poemanın mövzusu dünyanı fəth edən İsgəndərin quru kəllə ilə söhbətindən bəhs edir. Muxtar Auezov göstərir ki, Abay "antik ədəbiyyatla kifayət qədər tanış idi". Onun əsərlərində Sokrat, Aristotel, Ksenofont kimi antik filosof və tarixçilərin adına rast gəlirik. Poemanı İsgəndər haqqında olan rəvayətlə başlayan şair əsər boyunca sələfləri Firdovsi, Nizami, Nəvai kimi, İsgəndəri fateh və qaniçən bir hökmdar kimi göstərir. Amma quru kəllənin timsalında bu əsərin bir öyüd, nəsihət və ibrətverici poema olduğunu görürük.

Şair İsgəndərin atası Filip haqqında hamıya məlum olan məlumatları bir daha bizə xatırladır. Yaddaş koduna söykənən şair bütün bunlarla ibtidai insanın dünyanı dərk etməsindəki prosesindəki erkən baxışlarını əks etdirən inancları, etiqadları, sınaqları, xalq təfəkküründə qoruyaraq saxlamasına bir işarədir. Biz şairin folklor motivlərindən istifadə etməklə süjet yaratmaq bacarığını, böyük gen yaddaşına sahib olan Abayın gen kodunun fasiləsiz ötürücülük funksiyasından bəhrələnməklə gözəl əsərləri yaratmasının şahidi olduq.

Mənbələrdən məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndər miladdan öncə dördüncü yüzillikdə yaşayıb, bu müddətdə, təbii ki, Xızır (s.ə.s.) yaşamış və əbədiyyət qazandığından indi də yaşamaqdadır, diridir və o, zaman-zaman İrfan əhlinin gözüne görünüb onlara arif olmağın sirlərini, gizli bilikləri açıqlayıb. Abay da İsgəndərin dirilik suyu axtarmaq üçün yeraltı dünyaya getməsinə və o suyu içməyin Xızır peyğəmbərə nəsihət olması kimi əhvalatları poetik sözün qüdrəti ilə söyləyir. Dünyanı fəth edən "İsgəndər-şahlar şahı, yer üzünün Allahu" kimi adla tanınırdı.

Çaparlar da yaydılar zəfərini cahana,
Sözləri ildırım tək yetişdi hər bir yana.
İsgəndərin tufan tək ötüb keçdiyi yerdə,
Biçinlər, biçənəklər bulaşdı, batdı qana

Poemada hadisələrin sonrakı inkişafında müəllif oxucunu İsgəndərlə susuz səhrada görüşdürür. Bu susuzluğa dözə bilməyən əsgərlərlə bərabər, ona arxa, dayaq olan qəhrəmanın atı da ölür. Səhraları dolayan qəhrəmanın gözüne bir işıq görünür. Xalq təfəkküründə yer alan işıq, şüa motivindən istifadəyə türklərin qədim dastanı olan "Oğuz Kağan" dastanında rast gəlirik. Totem-insan əlaqələrini göstərən müəllif işıqla yeni həyatın başlanğıcına, yaranmasına işarə edir. Poemada bu özünü aşpazın quru balığı suya atması və balığın canlanması motivi ilə bağlıdır. Əsərin bu detalında həm də şairin etnik yaddaş kodunda yer alan Xızır və İsgəndərlə bağlı əfsanənin yazı koduna çevirməsidir. "Gətir quru balığı, sal çaya, getsin tozu, sanki indi tutulub, balıq oldu təptəzə",- deyir. Balığın canlanmasını görən şah suyun mənbəyində var-dövlət olduğunu və onu da ələ keçirmək üçün suyun mənbəyinə doğru hərəkət edir.

İsgəndər çatdı axar uca, qorxunc bir dağa,
Baxdı mağarasından çıxan şəffaf bulağa.
Mağaranın qapısı qızıldan par-par yanır,
Qapı elə hündürdür, dəyir göydə qurşağa.

Mağaranın qapısını açmağa çalışan fateh nə qədər güc sərf edərsə, qapını açma bilmir. Qapının arxasından gələn səs İsgəndərə -əziyyət çəkməsin, onsuz da qapını açma bilməyəcəyini deyir. Qeybdən gələn səs ilə İsgəndər arasında dialoq qurulur.

Səs İsgəndərə "Çox güvənmə ağılına, lovğalıq eləmə, şah,
Yer sənə azlıq edir, nə qədər olar tamah?" - deyir.

Səs onu acgözlükdən, tamahdan, nəfsinə əsir olmaqdan, paxıllıqdan əl çəkməyi, ölkələri viran qoymaqdan, yıqıb talamaqdan uzaq olmağı tövsiyə edir. "Bu acgözlük səni məhv edəcək", deyərək ona öyüd-nəsihət verir. Maraqlıdır, tamah hissi bir an olsa belə, böyük İsgəndərə rahatlıq vermir. İsgəndər öz arzusuna yetmək üçün qapının o tərəfinə keçmək istəyir, amma qapını heç bir vaxtlə açma bilmir. Burada şair qapının timsalında iki dünya arasında əlaqə yaradır. Bu dünyaların sərhədi qapıdan keçir. Qapının bir üzündə real həyat, o biri tərəfində mücərrədlik, qaranlıq dünya.

İsgəndər bağlı qapı arxasında durmağı özünə yaraşdırmır, mən şahlar şahıyam, dilənçi tək qapı arxasında durmaq istəmirəm deyir. Qapının o tərəfindən "çoxlarını qul etdin, yenə doymadı gözün" deyərək, ona bir bağlama atırlar. Bu bağlama gözləri ovulmuş, göz çuxurları boş qalmış bir quru kəllə idi. Bunu görən

şah təəccüblənərək “şah sümük istəsəydi məzarlıqdan yığardı”, deyir. Böyük fateh bu boş kəllə çanağına baxır, baxır, amma ondakı mənanı anlaya bilmir. Odur ki, müəllimi Aristoteldən bu quru kəllənin mənasını ona izah etməsini xahiş edir. O da cavabında: “bu sadə sümük deyil, sümüklərin şahıdır,” deyərək ona cavab verir. Aristotelin məsləhəti ilə bir tərəzi gətirirlər. Tərəzinin bir gözünə kəlləni, digər gözünə isə qızıl tökürlər. Bunu gören İsgəndər təəccüblənərək “sümük ağırlığında sərvətim yoxdur mənim?-deyir.

Qızıl qoyulan gözə şah əmr etdi: - Yenə tök!

Yenə qızıl tökdülər, yenə də çəkdi sümük.

Qızılı artırdılar. Sümüyün qarşısında,

Tük tək yüngül göründü qızıldan yaranan yük

İsgəndər sümüyün bu qədər ağır gəlməsi sirrinə məəttəl qalır. Bu möcüzədə hansı sirrini gizləndiyini bilmək istəyir. Fatehin köməyinə yenə filosof gəlir, o əmr edir ki, kəllənin gözünə bir ovuc torpaq töksünlər.

Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur,

Mənası aydan arı, sudan da lap durudur.

Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət

Açgözləri doydura. Ancaq torpaq doydurur.

Şair sözlərinə davam edərək deyir ki, tamahkar insanlar üçün var-dövlət həmişə azlıq edir, öləndən sonra onlar üçün ən əziz, qiymətli nemət torpaq olur. Bu məqamda onlar üçün almazın, yaqutun heç bir əhəmiyyəti olmaz. Böyük İsgəndərin müəllimi ona qəzəblənməməyi, o qızıl qapıları heç kimin açma biləməyəcəyini deyir. Bu sözləri deyəndən sonra İsgəndərin qərbə doğru səyahəti başlayır. Ordusu ilə bir qədər gedən fateh gözdən itir. Şair nağılının burada bitdiyini deyir. Aqıl olan insanlara bu nağıldan ibrət götürməyi məsləhət edir:

Bitdi burda bu nağıl, bitdi burda hekayət,

Arif olan götürər burdan öyüd, nəsihət:

Sən ey şöhrətə uyan, canfəşanlıq eləmə,

Tamahkar öz gözünü doydura bilməz, əlbət.

Şairin ikinci poeması “Masqud” adlanır. “Masqud” poemasında əxlaqi-didaktik görüşlər fonunda ağıl, tale və nəfs problemlərinə orijinal baxışlar öz əksini tapıb. Poemanı Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə başlayan şair əhvalatın xəlifə Harun ər-Rəşid zamanında Bağdadda baş verdiyini göstərir. Poemanın qəhrəmanı Masqud uzaq səfərdən evinə dönmə zamanı bir qocanın qarət olunduğunu görür. Bir cavanın ağsaçlı qocanı qanına qəltan edəcəyini bilib oğru ilə vuruşmağa başlayır. Bu vuruşda gənc oğlan ağır yaralanır. Cəmi isə aradan çıxır. “Masqud zədə almışdı, qoca isə xətersiz”. Oğlanın ağır yaralandığını gören qoca təşviş keçirməyə başlayır.

Ey qəhrəman, sən məni borclu etdin özünə!

Bu ağır yük altından qaçmaq yaraşmaz mənə.

Həyatımın, varımın xilaskarı sən oldun,

Əməlimlə xoşbəxtlik gülsün gərək üzünə

Xilaskarına minnətdar olan qoca bu hadisədən sonra özünün bir səyyah olduğunu, heç bir var-dövlətə sahib olmadığını deyir. Onun belə narahatlığını gören oğlan qocaya ürək-dirək verərək “özünü borclu bilib çəkmə qəm”, deyir. Masqud qocaya hər bir vicdanlı adamın mənim kimi hərəkət edəcəyini bir daha anladır. “Sən yardıma səslədin, mən də gəldim, borcumdur”,- deyir. “Yenə də çağırırsan canla-başla gələm” - deyir. Oğlanın səmimi bir insan olduğunu gören qoca sabah onu naməlum bir məkanda görüşə dəvət edir. Vaxt-vədə yetişir, qoca oğlanı qədim bir sərdabəyə gətirir. Bu sərdabədə bir ağac bitib.

Hər yan səhra, ortada boy atıbdır bu ağac,

Üç meyvəsi var onun, hər birisi nadir tac:

Ağ, qırmızı, sarıdır - qar tək, qan tək, bal kimi.

“Seç hansını istəsən, qoymaz səni naəlac.

Ağı yesən - ağıldır hakim olar qüdrətin,

Əgər yesən sarını - aşib daşar dövlətin.

Qırmızını yeyərsən - sevər səni qadınlar,

Qəlblərində yurd salar məhəbbətin, həsrətin”.

O, insan idrakını, şəxsiyyətini cəmiyyətin əsası hesab edir. Ağılsızların hakimiyyətini cəmiyyət üçün faciə kimi qiymətləndirir. Poemada hadisələr Harun ər-Rəşidin hakim olduğu Bağdad şəhərində baş verir.

Şair əsərdə üç əsas prinsip - qüdrət, dövlət və məhəbbətin hansının cəmiyyət üçün vacibliyi məsələsinə toxunub. Burada ağıl tənəninin vacibliyi, insan xoşbəxtliyinin əsasında ağılın dayanması məsələlərdən bəhs olunur.

Abay Kunanbayevin yaradıcılığı özünəməxsusluğu və ibrətamizliyi ilə gələcək nəsillər üçün bir öyüd-nəsihət nümunəsi olmuşdur. Bu əsərlər indi də öz aktuallığını itirməmiş, özündən sonra yeni-yeni şair və yazıçı nəslinin yetişməsinə yol açmışdır.

